

ШАРҚ УЙҒОНИШ ДАВРИ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ (АБУ НАСР ФОРОБИЙ, АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙНИНГ СИЁСИЙ- ҲУҚУҚИЙ ҚАРАШЛАРИ АСОСИДА)

Ж. С. Раматов

Тошкент давлат транспорт университети, “Ижтимоий фанлар” кафедраси мудир

Миршод Нўмонович Ҳасанов

Тошкент давлат транспорт университети, “Ижтимоий фанлар” кафедраси мустақил
тадқиқотчиси

mirshodhasanov02@gmail.com

Л. А. Валиев

Тошкент давлат транспорт университети, “Ижтимоий фанлар” кафедраси таянч
докторанти

valiyevl33@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Жаҳонда аждодлар мероси фан тараққиёти ва замонавий билимларнинг назарий асоси эканлиги эътироф этилмоқда. Билим идеаллари ва нормаларига риоя қилишда тарихийлик тамойилига амал қилишга эҳтиёж ошмоқда. Билимларнинг ворисийлигини таъминлаш, буюк мутафаккирларнинг борлиқ, коинот, табиат, инсон маънавиятига оид қарашларини ҳозирги давр илмий янгиликлари билан қиёсий таҳлил этиш, уларнинг ўзаро алоқадорлиги ва фарқларини аниқлаш учун аждодлар меросини ўрганиш долзарб аҳамият касб этмоқда.

Калит сўзлар: Шарқ, уйғониш, мутафаккирлар, сиёсий-ҳуқуқий таълимот.

КИРИШ

Дунёнинг бир қатор илмий тадқиқот институтлари ва марказларида Шарқ мутафаккирлари диний ва фалсафий меросининг қиёсий таҳлили асосида улар ғояларининг замонавий шахс тарбиясидаги аҳамиятини очиб бериш, диний ирфоний қарашларнинг дунёни билиш ва уни ўзгартириш, икки дунё саодати ҳақидаги таълимотнинг илмий жиҳатларини тадқиқ этиш, инсоннинг яхшилик ва ёмонликка мойиллиги сабабларини очиб бериш, Куръони карим сура ва оятлари, ҳадислар маъносини ўрганишнинг ижтимоий муносабатларда мураса маданиятига

амал қилиш учун заруратини асослаш бўйича илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ўзбекистонда Шарқ мутафаккирларининг олам ва одам, таълим ва тарбия, иймон ва эътиқод, оила ва никоҳ, шахс маънавияти, давлат ва жамият бошқарувига оид қарашларини тадқиқ этиш, уларнинг замон руҳига мос ғояларидан фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шунингдек, “ислом оламининг мутафаккирлари асарларини, уларнинг бутун жаҳон цивилизацияси ривожига қўшган бебаҳо ҳиссасини чуқур ўрганиш, теран англаш ва кенг оммалаштириш” авлодлараро ворисийликни таъминлаш воситаси сифатида амал қилмоқда. Зеро, “Ислом дини бизни эзгулик билан тинчликка, асл инсоний фазилатларни асраб-авайлашга даъват этади. Марказий Осиё уйғониш даврининг кўплаб ёрқин намояндаларининг ислом ва жаҳон цивилизациясига қўшган бебаҳо ҳиссаси” ни ўрганиш ҳозирги кунда диний ва дунёвий билимлар мутаносиблигини таъминлаш, дунёвий тафаккурни шакллантиришда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ислом маданиятининг гуллаб-яшнаши ўрта асрлар ислом фалсафасининг ал-Киндий, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Ғаззолий, Ибн Рушд каби буюк намояндаларини дунёга келтирди. Энг муҳими, ислом Шарқ олимларининг буюк маънавий меросини кейинги авлодга йетказа олди.

Ўрта аср ислом файласуфлари Аристотел ва Афлотун рисоаларини араб тилига таржима қилиб, Шарқ перипатизмига асос солган. Араб тилидан латин тилига таржима қилинган испан перипатизми вакиллари. Ушбу таржима қилинган кўлэмалар бутун Европага тарқатила бошланди. У келажак авлодни унутилган юнон маданияти, еркин фикр ва ҳаётга муҳаббат асосида тарбиялади. Ушбу китоблардан ўрта асрларда Европада Уйғониш тушунчаси туғилди. Уйғониш даври Европада еллизмнинг кучайиши эди. Бу қадимги Юнонистонда ва ислом дунёсида пайдо бўлган генетик жиҳатдан бой уруғ эди. Бу ердан Ғарб цивилизациясининг улкан дарахти ўсган. Бу Ғарб ва ислом цивилизацияси ўртасидаги мулоқотнинг далилидир.

Агар ислом фалсафаси тарихига назар ташласак, Абу Наср Форобийнинг маънавий олами нақадар юксак бўлганини кўрамиз. Фалсафада Форобий ижтиҳод даражасига кўтарилган, шунинг учун у нафақат фикр, калом каби таълимотларга ўз қарашларини баён эта олган, балки ўша масалалар юзасидан тегишли қарорлар ҳам қабул қила олган. Абу Наср Форобий «Ихсо ал-улум»нинг «Илоҳиёт» қисмида

таъкидлашича, – калом олимларидан бир қисми ҳақиқатан ҳам динлар билан уларда мавжуд бўлган барча ҳолатлар инсон фикрлари, ақли ва зақоси билан тадқиқ қилинажак ва аниқла-нажак нарсалар эмас, чунки диний аҳкомлар даража нуқтаи назаридан булардан янаям юксакдир дейдилар; Зеро Оллоҳдан келган ваҳйдан олинган ва пайғамбарларнинг ичларида бўлган билимларга инсон ақллари етмай ожиз қолиши ва оддий инсонлар етиша олмайдиган илоҳий сирлар бор, дейиш орқали динни қўллаб-қувватлаб, музаффар, ғолиб қилажакларига ишониш вожибдур» .

Турли диний фанларда ўзининг теран фикрлари билан машҳур бўлган ўрта аср ислом файласуфларини солиштирадиган бўлсак, ўрта аср тарихчилари ва олимлари Форобийнинг фалсафа тарихидаги мавқеи уларникидан анча юқори эканлигига ишонч ҳосил қилганлар. Форобийнинг ғоявий муҳолифларига таъсирига назар ташлайдиган бўлсак, унинг фалсафий тафаккур савияси ва маданияти юксак эканлиги аён бўлади.

Бу мезонни Абу Наср Форобийнинг ўз фалсафасидан излаш керак. Форобий ислом фалсафасининг асосчиси дэсак, шубҳасиз, кейинги мутафаккирларнинг ҳам ўзига хос фалсафий тамойиллари, мулоҳазалар ва мулоҳаза юритиладиган фикрлари бўлган. Бу қандай асослар ва тамойиллар? Бу тамойиллар қадимги юнон ва исқандария фалсафий мактаблари ғояларидан нимаси билан фарқ қилади?

Абу Наср Форобий ва унинг издошлари қадимий анъанани қандай ўзлаштирганлар. Абу Наср Форобий фалсафий маънавий оламининг шаклланишига антик фалсафанинг, аниқроғи Арасту фалсафасининг таъсири қандай бўлган? У қандай ўрганилган?

Бизга маълумки, Абу Наср Форобий ва унинг издошлари қадимги юнон фалсафий мактаблари асарларини шарҳлаш билан чекланиб қолмаганлар. Машҳур немис файласуфи Мартин Хайдеггер ўрта аср мусулмон файласуфлари ҳақида шундай дейди: «Албатта, улар (ўрта аср файласуфлари) Аристотел фалсафасини тушунмаган дэсак, ёлғон бўлади. Улар нафақат унинг фалсафасини янги ракурсадан кўришди, балки унга янги маъно ва таъм ҳам бердилар.

Шундай қилиб, на Абу Наср Форобий, на унинг издошлари кўр-кўрона билимсиз қадимги юнон фалсафасини тушуна олмадилар.

Аристотел ва Афлотун фалсафаси ўртасида зиддият бор, лекин бу, шубҳасиз, Абу Наср Форобий уларни тўғри таржима қилмагани учун эмас. Абу Наср Форобий янги фалсафий тушунчаларни яратди ва шунга мос натижаларга еришди. Бу

натижаларни дин, диний ҳуқуқ, сиёсат ва илм-фанда кўриш мумкин. Бу киритилган «янгиликлар»да дин Абу Наср Форобий фалсафий тамойиллари ва фалсафий қарашларининг биринчи манбаи сифатида қаралади, албатта, бу ерда дин алоҳида фалсафий фан сифатида қаралади. Дин ва фалсафа азалдан бир-бирига қарама-қарши бўлиб келган. Суқротга қўйилган айбловлардан бири у диний қадриятларни тан олмагани ва қадрламаслиги (яъни фалсафани диндан устун қўйгани) эди.

Аммо ўрта асрларда дин ва фалсафанинг бирлиги масаласи ислом фалсафасининг етакчи мавзуларидан бири бўлган. Ал-Киндий Абу Наср Форобий фикридан фарқли равишда фалсафа ва дин икки қарама-қарши куч бўлиб, дунёни талқин қилиш ва ҳақиқатга эришиш йўлида турлича позицияга эга, деб ҳисоблаган. Форобийнинг фикрича, фалсафий ҳақиқат билан бир қаторда диний ҳақиқат ҳам бор, лекин у бир ҳақиқатнинг икки хил кўринишидек кўринади.

Фалсафа махсус қонунлар ва далилларга, далилларга асосланади ва динда бундай далил ва далиллар ифодаланади ва тартибга солинади. Абу Наср Форобий юқоридагиларни умумлаштириб, фалсафанинг динга нисбатан биринчи ташаббус эканлигини кайд этади. Абу Наср Форобий бу ерда фалсафанинг биринчи ташаббускори бўлиш унинг биринчи ва энг яққол устунлиги эканлигини кўрсатишга уринмайди. Лекин у фалсафанинг динга нисбатан биринчи бўлиб, ҳар жиҳатдан диндан устун эканлигини таъкидлайди. Абу Наср Форобий ҳаётда фалсафа ва дин ўртасида ҳеч қандай зиддият йўқлигини кўрсатади. Унинг асосий мақсади фалсафа ва динни уйғунлаштиришдир. Бу фикрлар билан чамбарчас боғлиқ бўлган Абу Наср Форобий икки муҳим саволни чуқур ташвишга солган:

- Афлотун ва Аристотел фалсафаси ўртасидаги зиддиятларни яраштириш;
- У ислом дунёқараши билан қадимги юнон фалсафаси ўртасидаги зиддиятни бартараф етишга ҳаракат қилди.

Ўша даврда юнон фалсафасининг асосий танқиди Платон ва Арасту ўртасидаги зиддият эди. Агар фалсафа идрокга ягона ҳақиқатни келтира олса, унда иккита энг машҳур фалсафий тизим қандай қилиб бир-бирига қарама-қарши туради? Агар иккаласи ҳам тўғри бўлса, улар ўртасида зиддият бўлмаслиги керак эди; Агар ҳар иккала фалсафий тизим зиддиятлар олдида тўғри деб топилса, бу фалсафанинг номукамал эканлигини, ҳақиқатни йетказишга қодир эмаслигини муқаррар кўрсатади – бу ўша давр фалсафаси синовининг биринчи қисмидир.

Бу танқидга жавобан Форобий «Ал-Жам Беиб Фаи Ал-Ҳасимат Ефлбум ал-Илоҳи ва Аристо» («Икки қудратли Афлотун ва Арасту қарашларининг бирлиги») асарини ёзган ва унда Афлотун ва Арасту ўртасидаги фарқларни кўрсатишга ҳаракат қилган. икки файласуфнинг турли турмуш тарзида бўлганлиги; Асосан, мутафаккирларнинг фалсафий қарашлари моҳиятан бир хил эди. Абу Наср Форобий китобнинг бошида фалсафа мавзусига тўхталиб, илм-фанни таҳлил қилади, сўнг Афлотун фалсафасининг қисқача мазмунини беради, китобнинг охириги қисмида Аристотел фалсафасининг асосий хусусиятларини кўрсатиб, ҳар икки мутафаккирнинг фикрлари баён етилган. ўхшаш.

Ҳаммамизга маълумки, икки юнон фалсафасининг «ярашиши» 3- асрда содир бўлган. Аммоний ва Порфирий, Искандария фалсафа мактаби вакиллари; аммо Абу Наср Форобийнинг фикри бошқача эди.

Форобий фикрича, фалсафа ҳақиқатнинг ўзи ва Ҳақ ҳақида билим излаш жараёнининг номидир, шунинг учун барча буюк мутафаккир ва файласуфлар бир хил фикрда бўладилар ва бир хил хулосага келадилар; Шу маънода уларнинг барчаси «Ҳақиқат изланиш мактаби»нинг шогирдлари, шунинг учун турли файласуфлар орасидаги фарқ бир хил Ҳақиқатни турли йўллар билан йетказишдан бошқа нарса эмас. Форобийнинг Афлотун билан Арасту фалсафасини муросага келтиришининг яна бир сабаби Аристотел фалсафасини Афлотуннинг ўша даврдаги ислом дунёқарашига зид бўлган фалсафий таълимотлари билан «юмшатиш»га уриниш эди.

Абу Наср Форобий учун Афлотун ва Арасту ўз даврининг илғор олимлари бўлиб, улар фалсафанинг инсоний тафаккур тизими ва илоҳийлик тизими сифатидаги кўп асрлик алоқани, шунингдек, илоҳий ҳикматга қарши бўлмаган ҳақиқий фалсафани тиклашга интиланлар.

Энди Абу Наср Форобийни Аристотелдан кейинги иккинчи устозга айланган қадимий анъаналар билан боғланган.

Абу Наср Форобий маънавий оламнинг шаклланиши ҳам ана шу қадимий фалсафий анъананинг ўзлаштирилиши билан боғлиқ. Аниқроғи, Арасту ва Афлотун фалсафаси Абу Наср Форобий ғояларига назарий манба бўлган. Афлотун (неоплотонизм) ва Арасту фалсафаси Абу Наср Форобий фалсафасининг назарий асоси бўлса-да, унинг дунёқарашини фақат платонизм ва арастучиликнинг уйғунлиги сифатида кўриб бўлмайди.

Абу Наср Форобий Арасту ва Афлотун, ал-Киндий изидан бориб, фалсафа ва фаннинг барча соҳаларида катта муваффақиятларга еришди. Унинг маънавий дунёси,

интеллектуал савияси замондошларини лол қолдиради. Абу Наср Форобий ўз даврининг энг қимматли санъатини танлаб, ўз даврининг ҳақиқий қомусини яратди. Теран фикр, эътибор, илмий башоратларга эга бўлмаган фан соҳаси йўқ, дэсак муболаға бўлмайди. Абу Наср Форобий фақат шарҳлаш билан чекланмади. Ўз қаламидан ўзига хос асарлар ҳам бор. Улар фақат перипатетик бўлмаган. Неоплатонистлар фаолиятини давом эттириб, Арасту фалсафасини Платон фалсафаси билан уйғунлаштиришга ҳаракат қилди. Унинг қисқа ва ихчам «Фусус ал-ҳикам» рисоласи ҳаммага маълум. Бу асар Абу Наср Форобий илмининг энг муҳими ҳисобланади. Абу Наср Форобий ҳам яхши математик эди. У ўша пайтдаги бутун тиббиёт назариясининг маъносини биларди. Аммо у буни шифокор сифатида ишлатмади. У мусиқа назариясига оид бир қанча асарлар ҳам ёзган. У бастакор сифатида ҳам танилди» .

Абу Наср Форобий умрининг сўнгги йилларини Суриянинг Ҳалаб шаҳрида ўтказди. У ернинг ҳукмдори Сайф ад-Даула (915-967) саройида яшаган. Ибн Халлиқон солномасида Абу Носир Форобийнинг бу саройга илк бор келганида Сайф ад-Даула билан танишиши ҳақида қизиқарли маълумотлар бор. «Абу Наср Форобий Мисрдан қайтиши билан ўз тарафдорлари билан учрашув ўтказётган Сайф ад-Даулага дуч келди. Абу Носир Форобий ўзига хос миллий либос кийган. Ичкарига кирганида Сайф ал-Даула: «Ўтир!» деб бақиради. Абу Наср Форобий: «Мен қаерда ўтираман, сиз қаерда ўтирасиз?» — деб сўрайди у. Сайф ад-Даула: «Ўзингни муносиб кўрган жойда ўтир», деди. Буюк олим Сайф ад-Дауланинг ҳузурига келиб, уни тахтдан итариб юборади. Фақат ҳукмдор ва бир неча тансоқчиларга маълум бўлган яширин сарой тили бор эди. Бу сирли тилда у тансоқчиларига: «Бу чол кўпол. — Ҳозир мен унга бир неча савол бераман, агар жавоб бера олмаса, жазоланг деб буйруқ беради. Шунда Форобий дарров яширин тилда Сайф ад-Дауланинг ўзи гапирганини айтди: «Эй Роббим, сабр қил. Биз ҳамма нарсага ғамхўрлик қилишимиз керак! « - дейди. Султон хайрон бўлиб: «Ёпирай, бу тилни қаердан биласан?» деб сўрайди. Форобий: «Мен етмишга яқин тил биламан», деб жавоб беради аллома. Шундан сўнг Абу Носир Форобий Сайф ад-Даула ва унинг сарой аҳли билан яқиндан суҳбатлашади.

Сайф ал-Даула мусиқачиларни саройга келишни буюрди. Улар ўз чолғуларини чалаётганларида, Абу Носир Форобий уларни тўхтатиб, вақти-вақти билан огоҳлантириб, тўғрилаб туради. Сайф ад-Даула: «Сиз бу санъатни яхши биласизми?» деб сўради. У: «Ҳа», деб жавоб бериб, белидан бир халта чиқариб, ундан юпка чолғу олиб, унга кулоқ солиб, ўйнай бошлади. Мусиқа таъсири жуда кўп

одамлар кулишади. Энди у асбобни бошқа кулоқ ҳолати билан чалади. Жуда ғамгин оҳанг янграйди ва одамлар йиғлай бошлайди. Ниҳоят, чолғуни бошқача чалиб, ҳамма, ҳатто Султоннинг кўриқчилари ҳам ухлаб қолди. Абу Носир Форобий уларни уйқуда қолдириб, саройдан чиқиб кетади» .

Абу Носир Форобий ўз даврининг энг қимматли санъати ва билимини танлай олди ва ўз даврининг ҳақиқий қомусини яратди. У зот теран фикр билдирмаган, эътибор бермаган, доно башорат қилмаган фан соҳаси йўқ, дэсак муболаға бўлмайди. Масалан, Форобий «Фалсафани ўрганиш учун зарур бўлган шартлар» рисоласида Арасту фалсафасини ўрганиш учун зарур бўлган тўққиз шарт ҳақида гапиради:

Биринчи шарт фалсафий оқимларни тан олиш (номларни билиш) етти нарсадан иборат:

- 1 - фалсафий йўналиш (оқим) га раҳбарлик қилган ўқитувчининг номи;
- 2 - келиб чиққан шаҳар;
- 3 - фалсафада манзил (мадраса) бўлган жой номи;
- 4 - фалсафий оқимнинг асосий сабаби;
- 5 - фалсафий таҳлил учун олинган масалалар;
- 6 - фалсафанинг мақсади ҳақида;
- 7 - фалсафанинг амалий моҳияти, натижаси.

ХУЛОСА

Унинг фикрича, фалсафий йўналишнинг биринчи асосчиси юнон файласуфи Пифагор, яъни Пифагор мактаби бўлган. Бу ерда Форобий қадимги Юнонистоннинг асосий илмий ва фалсафий мактабларини кўздан кечиради ва ўз мулоҳазалари билан ўртоқлашади. Иккинчи шарт - ўтмишдаги буюк файласуфларнинг асосий ғоя ва мақсадларини тан олиш. Бу ерда Форобий қадимги юнонлардан қолган мантиқий асарларнинг расмий далиллари (мантиқи); силлогизм; таҳлилий мазмуни ва ўқиш тартибини умумлаштиради. Учинчи шарт - файласуф бўлиш учун зарур бўлган фанларни билиш. Тўртинчи шарт - фалсафани ўқитишдан мақсадни тушуниш. Фалсафа фанини ўрганишда унинг узоқ муддатли мақсадини тан олиш. Бу мақсад Яратганни тан олишдир. Бу ўзгармас ягона нарса. У бутун дунёнинг, ҳамма нарсанинг Яратувчисидир. Ўзининг сахийлиги, донолиги ва адолати билан дунёга ҳукмронлик қилувчи Аллоҳни тан олиш. Барча файласуфлар ва олимларнинг иши Яратганга ўхшаб қарашдир. Албатта, бу ўринда Абу Носир Форобий ўз даврининг фарзанди эканлигини тушунишимиз керак, чунки замон талабига жавоб бера олмаслик ҳамиша табиий.

Бешинчи шарт - фалсафа фанига киришнинг тўғридан-тўғри йўлини тан олиш. Бу ерда Форобий илм ва илмга эришишнинг энг тўғри йўли меҳнат қилишдир, дейди. Шунингдек, фалсафани фақат табиий фанлар орқали тушуниш мумкинлиги айтилади. Олтинчи шарт - Арасту асарларида қўлланилган илмий тушунчаларни таҳлил қила билиш. Еттинчи шарт – Арасту ўз асарларини ўқувчидан чуқур сирларни ечишни талаб қилгани сабабини билиш, Арасту асарларида сир кўринишида ифодаланган тушунчалар сирларини очиб бериш. Баъзи илмий тушунчаларни чуқур сирга қўйишининг учта сабаби бор. Биринчиси, талабанинг табиий қобилиятини текшириш ва уни ўқитишга арзийдими ёки йўқлигини аниқлаш. Иккинчиси, фалсафа фанидан ҳамма учун эмас, фақат уни олиб юривчилар учун фойдаланиш. Учинчидан, илм излашда инсонни тасвирлаш, тарбиялаш керак. Шу уч сабабга кўра Арасту асарларида аллегория қўлланилади. Саккизинчи шарт - файласуфнинг бурч ва ҳаёт қоидаларини тушуниш. Тўққизинчи шарт - Арасту таълимотини ўрганиш учун нима кераклигини билиш. Форобий Арастунинг мантиқ илми ва асарларини ўқиш тартибини юксак баҳолайди. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Форобий фалсафани ўрганиш мақсадида қадимги юнон мутафаккирларидан тортиб ўзигача бўлган алломаларнинг қарашларини муҳокама қилади ва ниҳоят ўз фикрларини баён қилади. Форобий таъкидлаганидек, илм-фан ва фалсафа одами бўлишнинг биринчи талаби қалб поклиги, виждон поклиги, барча инсонларга, ўз халқига соф муҳаббат, илм-фанга чексиз иштиёқ ва садоқатдир. Бу шарт бажарилмаса, инсон фалсафани ўргана олмайди, ўргата олмайди, деб таъкидлайди Форобий.

REFERENCES

1. Ш.Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017. – Б.35.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёвнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи. “Халқ сўзи”. 2017 йил, 20 сентябрь.
3. Хайруллаев М. Шарқ Ренессанси ва Форобий. -Фан ва турмуш”, Тошкет. 1975, 239 –б
4. Абу Наср Форобий. Рисолалар. – Тошкент, “Фан”, 1975.
5. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент, Абдулла қодирий номидаги “Халқ мероси” нашриёти, 1993.
6. Абу Наср Форобий. Фазилат, бахт, саодат ва камолот ҳақида . – Тошкент, “Ёзувчи”, 2001.
7. Hasanov M.N. Abu Nasr is a unique interpretation of the concept of happy man in Farobi's philosophy.TJE - Tematics journal of Social Sciences-AQSH.2022.-P.43-46.

